

Şeyh Sait Ayaklanması

Şeyh Sait Ayaklanması (13 Şubat / 15 Nisan 1925)

Doğu Anadolu'da merkezî yönetime karşı gerçekleştirilen isyan hareketi. Kurtuluş Savaşı kazanılmış, işgal güçleri ülkeden çıkarılmış, yeni devletin kuruluşunu uluslararası düzeyde kayda geçiren Lozan Antlaşması imzalanmıştı. Ardından Cumhuriyet ilan edilmiş ve Türk toplumunu çağdaş uygarlık düzeyinin üzerine taşıyacak köklü adımlar atılmaya başlanmıştı. Ülkede siyasal, ekonomik, toplumsal, hukuksal ve kültürel alanlarda kapsamlı değişiklikler yaşanırken, eski düzenin kurumlarına ve değerlerine bağlı olan ve onlardan çıkar sağlayan kesimler duydukları rahatsızlığı çeşitli tepkilerle ortaya koyuyorlardı. Özellikle hilafetin kaldırılmasından sonra tepkiler yoğunlaştı. Şeyh Sait Ayaklanması, genç Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin merkezîyetçi ve laik bir anlayışla yapılanmasına karşı bu dönemde gösterilen tepkilerden birisidir. Ayaklanmanın düzenleyicileri arasında "bağımsız Kürdistan" hayalini kuran kişilerin de bulunması, zaman zaman farklı değerlendirmelere yol açsa da, ayaklanma özü bakımından devletin merkezîyetçi/laik yapılanmasına karşı dinsel simge ve söylemler kullanılarak gerçekleştirilen dış destekli bir irticai tepki hareketidir. Ayaklanma, Nakşibendî tarikatı şeyhi Şeyh Sait'in önderliğinde, bu tarikata mensup Zaza Kürtlerinin katılımıyla gerçekleşmiş ve oldukça geniş bir alana yayılmıştır.

Kısaca *Âzâdi* olarak bilinen ve Hamidiye Alayları'nda görev yapmış bir Osmanlı subayı (Miralay Cibranlı Halit Bey) tarafından kurulan Kürdistan Özgürlük Derneği adlı gizli örgüt, Doğu Anadolu'da bir ayaklanmanın altyapısını hazırlamak için Kurtuluş Savaşı yıllarından beri çalışmalarını sürdürmekteydi. Örgüt, İngiltere'nin Bağdat'daki Yüksek Komiserliği ile bağlantı içindeydi. Yüksek Komiser Henri Dobbs'un 1924 yılında Londra'ya gönderdiği raporlarda, Doğu Anadolu'da geniş kapsamlı bir Kürt ayaklanmasının çıkabileceği olasılığında söz ediliyordu. Öte yandan Örgüt'ün, Kürdistan Teali Cemiyeti'nin başkanı olan Seyit Abdülkadir aracılığıyla İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği Dragomanı Andrew Ryan ile de ilişkileri bulunuyordu. *Âzâdi*'nin çekirdek kadrosunu, çoğu Hamidiye Alayları geleneğinden gelen Kürt kökenli birkaç subay oluşturuyordu. Nesturî Ayaklanması'nın patlak verdiği Ağustos 1924 ile Şeyh Sait Ayaklanması'nın bastırıldığı Nisan 1925 arasında toplam beş yüzbaşı, altı teğmen, iki çavuş ve on bir er, Türk Ordusu'ndan kaçarak İngilizlere sığınmıştır. İngiltere'nin örgüte verdiği destek, Doğu Anadolu'da çıkacak geniş kapsamlı bir Kürt ayaklanmasının, Musul sorununun İngiltere'nin isteği doğrultusunda -Musul vilayetinin Irak'a bağlanması şeklinde- çözülmesini kolaylaştıracağı varsayımına dayanıyordu. İngiliz Hükûmeti'nin Musul sorunuyla ilgili olarak resmen Milletler Cemiyeti'ne başvurduğu 6 Ağustos 1924 tarihinin ertesi günü (7 Ağustos 1924'te) Hakkâri ilinde "Nesturî Ayaklanması" patlak verecektir. Ayaklanmanın bastırılması sürecinde *Âzâdi*'nin örgüt yapısı açığa çıkarılacak ve lider kadrosunda yer alan isimler tutuklanacaktır. Buna karşın, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin yerinde incelemeler yapmakla görevlendirdiği üç kişilik İnceleme Komisyonu Musul vilayetinde göreve başladığı 11 Şubat 1925 tarihinden iki gün sonra (13 Şubat 1925'te) Doğu Anadolu'da Şeyh Sait Ayaklanması çıkacaktır. Nesturî ve Şeyh Sait Ayaklanmaları'nın, Musul sorunuyla ilgili Milletler Cemiyeti sürecinin önemli dönüm noktalarını oluşturan tarihlerle eş zamanlı olarak ortaya çıkması, *Âzâdi* ile İngilizler arasında bağlantı bulunduğu gerçeği de dikkate alındığında, rastlantı olarak nitelendirilemez. Gelişmelerin İngilizler tarafından yönlendirilmiş olması olasılığı son derece yüksektir.

Şeyh Sait Ayaklanması, 13 Şubat 1925 günü, Diyarbakır'ın Eğil bucağına bağlı Piran (Dicle) köyünde saklanan mahkûmları almaya gelen jandarmalara ateş açılmasıyla başladı. Şeyh Sait'in emriyle telefon ve telgraf hatlarını kesen ayaklanmacılar 16 Şubat'ta Darahini'yi (Genç) ele geçirerek vali ve diğer resmî görevlileri etkisiz hale getirdiler. Şeyh Sait halkı din adına ayaklanmaya çağırdı. Halka dinsel içerikli bildirimler dağıtıldı. "*Halife sizi bekliyor.*", "*Halifesiz*

Müslüman olmaz., *“Halife memleketten çıkarılamaz.”*, *“Şiarımız dindir”*, *“Hükümet dinsizdir”*, *“Şeriat isteriz.”*, *“Kadınlar çıplaktır.”*, *“Mekteplerde dinsizlik ilerliyor”* gibi bildirimlerin ve bölgede yeterli askeri güç bulunmamasının etkisiyle ayaklanma hızla yayıldı. Çapakçur (Bingöl), Muş ve Diyarbakır olmak üzere üç cephede savaşmaya karar veren Şeyh Sait kendisi Diyarbakır cephesi komutanlığını üstlendi. 21 Şubat'ta Lice, 23 Şubat'ta Çapakçur (Bingöl) ve Palu, 24 Şubat'ta Elazığ, ayaklanmacıların eline geçti. Ancak 26 Şubat'ta Elazığ halkı birleşerek yağmacılık ve çapulculuğa girişen Şeyh Sait liderliğindeki ayaklanmacıları kentten kovdu. Hükümet, 24 Şubat'ta Doğu Anadolu illerini kapsayacak şekilde kısmi seferberlik kararı aldı. Aynı gün TBMM, hükümetin önerisiyle Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van, Hakkâri ve Malatya illeri ile Kiğı ve Hınıs ilçelerinde bir ay süreyle sıkıyönetim ilan etti. Ertesi gün de Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yapılan bir değişiklikte dince kutsal sayılan kavramları kullanarak örgüt kurma suçu vatana ihanet kapsamına alındı. Mart ayı başına gelindiğinde Hani, Maden, Silvan ve Kulp ilçeleri de ayaklanmacıların eline geçmişti. Ayaklanmanın denetim altına alınamaması, tersine ayaklanmacıların etkinlik kurdukları alanın giderek genişlemesi Meclis'te ve Parti'de rahatsızlık yarattı. 2 Mart 1925 tarihinde yapılan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın grup toplantısında şiddetli eleştirilere hedef olan ve yapılan oylama sonucunda Parti'nin güvenini yitirdiği anlaşılan Başbakan Fethi (Okyar) Bey, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın isteğinin de aynı doğrultuda olması nedeniyle görevinden istifa etmek zorunda kaldı. İsmet Paşa tarafından kurulan yeni hükümet 3 Mart'ta Meclis'ten güvenoyu alarak göreve başladı. 4 Mart'ta da Meclis, hükümet tarafından önerilen Takrir-i Sükûn Kanunu'nu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın muhalefetine karşın kabul etti. Kanunla, basına geniş çaplı bir sansür getiriliyor, Ankara ve Diyarbakır'da birer İstiklâl Mahkemesi kurulması kararlaştırılıyordu. 7 Mart'ta Meclis, İstiklâl Mahkemesi yargıç ve savcılarını seçti. Aynı gün ayaklanma doruk noktasına ulaştı. Şeyh Sait'in emrindeki beş bin silahlı aşiret mensubu üç koldan Diyarbakır'a saldırdı. Ordu Müfettişi Kâzım (Orbay) Paşa, Vali Cemal (Bardakçı) Bey ve Kolordu Komutanı Mürsel (Bakü) Paşa önderliğinde gerçekleştirilen savunmaya kent halkı da etkin olarak katıldı. Saldırganlar bir ara kente girmeyi başarmış olmalarına karşın geri püskürtüldüler ve 8 Mart'ta Diyarbakır çevresindeki kuşatmayı kaldırarak çekildiler. Son olarak Varto, Bulanık ve Malazgirt'in de ayaklanmacıların eline geçmesiyle 12 Mart'ta ayaklanma en geniş sınırlarına ulaştı. Geniş çaplı bir askerî yığınağın ardından 24 Mart 1925'te Türk Ordusu tenkil operasyonuna başladı. 26 Mart'ta Varto, 27 Mart'ta Piran (Dicle) ve Maden, 1 Nisan'da Lice ve Silvan, 2 Nisan'da Hani, 4 Nisan'da Palu, Bulanık ve Malazgirt, 8 Nisan'da Kulp ve Çapakçur (Bingöl), 12 Nisan'da ise Darahini (Genç) ayaklanmacılardan tamamen temizlendi. Ayaklanma liderlerinden Hasenalı Halit ve Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza İran'a kaçarak Şikak aşireti reisi Simko'ya sığındılar. Diğerleri ise kaçmayı başaramadı. Şeyh Şerif Palu'da yakalandı. Şeyh Sait, 15 Nisan 1925 günü Bingöl ile Muş arasındaki Bağlan'da (Solhan) yer alan Çarpuh Köprüsü'nde sıkıştırıldı ve yanında bulunan ayaklanma liderlerinden Cibranlı Binbaşı Kasım Bey tarafından yakalanarak güvenlik güçlerine teslim edildi. Böylece ayaklanma sona ermiş oldu.

Âzâdi adlı örgütün, Nesturî Ayaklanması'ndan sonra tutuklanarak Divan-ı Harbe sevk edilen ve aralarında örgütün kurucusu Cibranlı Miralay Halit Bey ile eski Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey'in de bulunduğu lider kadrosu 14 Nisan 1925 tarihinde Bitlis'te kurşuna dizilerek idam edildiler. Aynı gün Şark İstiklâl Mahkemesi, “İsyan Bölgesi İstiklâl Mahkemesi” adıyla göreve başladı. Ayaklanmayı el altından destekleyen ve bu amaçla İngiliz yetkilileriyle bağlantı kuran Kürdistan Teali Cemiyeti'nin başkanı Seyit Abdülkadir ve adı geçen Cemiyet'in on iki üyesi İstanbul'da yakalanarak Diyarbakır'a gönderildiler. Bunların duruşması 14 Mayıs 1925'te başladı ve 10 gün sürdü. Aralarında Seyit Abdülkadir'inde bulunduğu altı kişi 27 Mayıs 1925'te Diyarbakır'da asılarak idam edildiler. Şeyh Sait ve ayaklanmaya katılanların duruşmaları ise 21 Mayıs günü başladı; mahkeme kararını 28 Haziran'da açıkladı. Buna göre Şeyh Sait'le birlikte kırk altı kişinin asılarak idam edilmelerine hükümlü. Hüküm, 29 Haziran 1925 tarihinde Diyarbakır'da infaz

edildi. İsyân Bölgesi İstiklâl Mahkemesi, 7 Mart 1927 tarihine kadar görevine devam edecek ve bu süre içinde ayaklanmaya karışan beş bin yüz on kişiyi yargılayacaktır. Bunlardan iki yüz yedisi vicahi, iki yüz on üçü gıyabi olmak üzere dört yüz yirmi kişi idama mahkûm edilecek; bin dokuz yüz on bir kişi çeşitli hapis cezalarına çarptırılacak; iki bin yedi yüz yetmiş dokuz kişi ise beraat edecektir.

Yargılamalar sürerken İsyân Bölgesi İstiklâl Mahkemesi, dinî duyguları siyasete alet ederek ayaklanmanın çıkmasında pay sahibi olduğu görüşünden hareketle yetki alanındaki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası şubelerini kapatmıştır. Bu karara dayanan Hükûmet de 3 Haziran 1925 tarihinde adı geçen partinin bütünüyle kapatılmasına karar vermiştir. Böylece Cumhuriyet tarihimizin ilk çok partili demokrasi deneyimi ancak altı buçuk ay sürmüş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Yine isyan bölgesi İstiklâl Mahkemesi'nin kendi görev bölgesi için aldığı benzeri bir karara dayanarak Hükûmet, tekke ve zaviyelerin kapatılmasına ilişkin yasa tasarısını TBMM'ye sunmuş ve tasarı 30 Kasım 1925 tarihinde Meclis Genel Kurulu'nda kabul edilerek yasalaşmıştır. Aynı süreçte Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanılarak tüm muhalif gazete ve dergiler kapatılmıştır. Yapılan bu düzenlemeler sayesinde Türk halkını ve Türkiye'yi çağdaştıracak köklü reformların yaşama geçirilmesi için gerekli olan hukuki ve siyasi altyapı hazırlanmıştır. Milletler Cemiyeti Konseyi tarafından görevlendirilen İnceleme Komisyonu'nun Musul vilayetindeki incelemelerine başlamasıyla eşzamanlı olarak patlayan Şeyh Sait Ayaklanması, Türkiye'nin Musul sorunu ile ilgili sürecin başından beri savunduğu Musul Kürtleri'nin Türkiye Cumhuriyeti ile birleşmeyi arzu ettikleri yolundaki tezine büyük zarar verdi. Musul vilayetindeki incelemelerini Şeyh Sait Ayaklanması'nın gölgesinde sürdüren İnceleme Komisyonu, raporunu da söz konusu ayaklanmadan etkilenerek yazdı. Ayaklanma, İnceleme Komisyonu'nun İngiliz yanlısı bir rapor düzenlemesinde, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin de bu raporu aynen onaylamasında onlara kolaylık sağladı. Zaten Musul vilayetini uluslararası petrol lobisinin ve İngiltere'nin isteği doğrultusunda İngiliz *mandat* yönetimi altındaki Irak'a bırakmayı kararlaştırmış bulunan ve bu kararına hukuksal bir zemin yaratmak peşinde olan Milletler Cemiyeti Konseyi, Şeyh Sait Ayaklanması sayesinde bu amacına daha kolay ulaştı.

İhsan Şerif KAYMAZ

KAYNAKÇA

AYBARS, Ergün, **İstiklâl Mahkemeleri**, Cilt I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1988.

BRUINSEN, Martin van, **Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan**, New York 1991.

CEBESÖY, Ali Fuat, **Siyasi Hatıralar**, Cilt II, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1960.

CEMAL, Behçet, **Şeyh Sait İsyanı**, Sel Yayınları, İstanbul 1955.

FIRAT, M. Şerif, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, 2. Baskı, Millî Eğitim Basımevi, Ankara 1961.

GOLOĞLU, Mahmut, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, C. I, Devrimler ve Tepkileri (1924-1930)**, Goloğlu Yayınları, Ankara 1972.

HALLI, Reşat, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)**, T.C. Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara 1972.

İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Public Record Office) Dosya No. FO 371/10076, 10078, 10089, 10091, 10115,

10172, 10835, 10867, 10868; **FO** 424/261, 262; **Air** 23/279, 5/566.

İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, Hazırlayan Sabahattin Selek, Cilt II, 1. Baskı, Bilgi Yayınları, İstanbul 1987.

KALAFAT, Yaşar, **Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar**, Boğaziçi Yayınları, Ankara 1992.

KAYMAZ, İhsan Şerif, **Musul Sorunu, Petrol ve Kürt Sorunları ile Bağlantılı Tarihsel Siyasal Bir İnceleme**, Otopsi Yayınları, İstanbul 2003.

KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, **Türk-İngiliz İlişkileri (1918-1926)**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1978.

MUMCU, Uğur, **Kürt-İslâm Ayaklanması, 1919-1925**, 4. Baskı, Tekin Yayınları, Ankara 1993.

OLSON, Robert, **The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion: 1880-1925**, Indiana 1989.

ŞADİLİLİ, Vedat, **Türkiye’de Kürtçülük Hareketleri ve İç İsyanlar**, Kon Yayınları, Ankara 1980.

TOKER, Metin, **Şeyh Sait ve İsyanı**, 2. Baskı, Bilgi Yayınları, Ankara 1994.

19/09/2024 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/seyh-sait-ayaklanmasi/?pdf=3350> adresinden erişilmiştir